

STAVOVI PREMA ROMIMA U BIH I REGIONU: NALAZI I PERSPEKTIVE KONTAKTNE INTERVENCIJE U OBRAZOVNOM KONTEKSTU

Jovana Šuman

Независна истраживачица, Banja Luka
jovanasuman@hotmail.com

***Апстракт:** Етничке и расне предрасуде су међу најчешћим врстима предрасуда, а у најнеповољнијем положају су маргинализоване, мањинске групе. Ранија истраживања међуетничке толеранције у БиХ и региону указују да већинске етничке групе имају доминантно негативне ставове према Ромима. Истраживања спроведена на узорцима ученика основних и средњих школа указују да је социјална дистанца досљедно најизраженија према Ромима, а веома често је „сједенје у клупи“ са ромским ученицима најмање прихватљив однос. Прегледом теоријских и емпиријских налаза, настојали смо објединити стратегије и препоруке које олакшавају развијање позитивних, толерантних међуетничких ставова у школском окружењу. Преглед досадашњих истраживања не допушта доношење једнозначног закључка о ефекту директног контакта већинске групе са ромском популацијом на израженост социјалне дистанце. Поготово у школском контексту с обзиром на мањак испуњености предуслова за позитиван ефекат контакта. Међутим, када су у образовном окружењу испуњени предуслови, емпиријски налази указују да оваква врста контакта може да буде дјелотворно средство у сузбијању етничких предрасуда. Такође, рад нуди преглед истраживања којим су испитивани ефекти интервенције засноване на парасоцијалном, медијски посредованом контакту, а који указују да излагање адекватном парасоцијалном контакту доприноси смањењу социјалне дистанце. Хипотеза о парасоцијалном контакту показује се посебно ефикасном уколико чланови већинске групе, нарочито млади, имају ограничenu могућност за interpersonalne kontakte са припадницима мањинских група.*

Кључне ријечи: Роми, предрасудни ставови, социјална дистанца, директни међугрупни контакт, парасоцијални контакт, образовно окружење.

ETNIČKE PREDRASUDE

Како се развијају и које су последице етничких предрасуда?

У социјалној психологији, расне и етничке групе истичу се као најчешћи предмети предрасуда (Milosavljević, 2005), а у најугроженijem положају су мањинске, односно маргинализоване групе (Aronson, Wilson i Akert, 2005). Једно од одређења

predrasuda naglašava da su predrasude neprijateljski ili negativni stavovi prema članovima prepoznatljive grupe, koji se zasnivaju isključivo na pripadnosti određenoj grupi (Aronson, Wilson i Akert, 2005; Fishbein, 2002, prema Maričić i sar., 2012), dok drugo ističe logičku neosnovanost, snažnu emocionalnu zasićenost, otpornost na promjene i usmjerenost ovih stavova ka pojedincima ili cijelim društvenim grupama (Milosavljević, 2005).

Oslanjajući se na mnogobrojne teorijske paradigme, postoji šarolika prizma faktora koji doprinose razvoju i održavanju predrasuda i međugrupnih sukoba. U literaturi se izdvajaju tri glavna socio-psihološka pristupa (Pennington, 2001, prema Löw, 2009):

- individualni pristup usmjeren na procese unutar individue, na osobine ličnosti i emocije kao uzročne faktore u nastajanju predrasuda. Pristup objedinjuje različite dinamske snage kao izvore predrasuda – instinkte (Freud, 1959, prema Milosavljević, 2005), frustracije (Dollard i sar., 1967, prema Milosavljević, 2005), strukturu ličnosti koja predstavlja dispoziciju za razvoj predrasudnog ponašanja, npr. autoritarna ličnost (Milosavljević, 2005), korištenje mehanizama odbrane: projekcije odnosno eksternalizacije, racionalizacije (Milosavljević, 2005; Turjačanin, 2005),
- unutargrupni pristup zasnovan na procesima unutar socijalnih grupa: primarna socijalizacija kroz internalizaciju roditeljskih stavova i modelovanje (Maričić, 2009; Milosavljević, 2005), zajednička uvjerenja određene grupe i socijalne norme (Ivandić, 2016), socijalna identifikacija (Tajfel, 1978, prema Brown, 2006) i normativni konformizam (Aronson, Wilson i Akert, 2005),
- međugrupni pristup usmjeren na ključnu ulogu socijalnih odnosa među različitim grupama u procesu formiranja predrasuda kroz: procese socijalne kategorizacije i identifikacije (Tajfel i Turner, 1986, prema Turjačanin, 2011b), međugrupno takmičenje odnosno teorija realnog konflikta (Sherif, 1966, prema Brown, 2006), socijalne nejednakosti (Milosavljević, 2005) itd., te posljedice navedenih i srodnih socijalnih procesa (detaljnije o teorijskim postavkama vidjeti npr. Šuman, 2019, str. 1-28).

U nastavku će detaljnije biti predstavljen teorijski okvir zasnovan na procesima socijalne kategorizacije i identifikacije, socijalnih normi i socijalne refleksije, u kontekstu razvijanja etničkih predrasuda. S obzirom na to da su predrasude primarno socijalni stavovi, u okviru teorijskih pojašnjenja koja slijede, prednost se daje socijalnim procesima unutar i među grupama, u odnosu na procese unutar individue.

Kako procesi socijalne kategorizacije i identifikacije, socijalnih normi i socijalne fleksije djeluju na razvijanje i održavanje etničkih predrasuda?

Pripadnost određenoj grupi je vrlo značajna odraslima, ali i djeci, te Baumeister i Leary (1995, prema Ivandić, 2016) ističu potrebu za pripadanjem kao fundamentalnu ljudsku potrebu. Dio pojma o sebi koji potiče iz spoznaje individue da pripada

nekoj socijalnoj grupi i/ili grupama, uključujući vrijednost i emocionalno značenje koje pripisuje toj pripadnosti (Tajfel, 1978, prema Brown, 2006), doživljaj sebe i društvenog svijeta, te lične identifikacije sa socijalnim grupama (Turjačanin, 2011), predstavlja socijalni identitet. *Socijalna identifikacija* je jedna od važnih odrednica za razvijanje samovrednovanja i samopoštovanja individue. Ako se vlastita grupa percipira kroz pozitivan kontekst, ako joj se pripisuju karakteristike koje utiču na pozitivno vrednovanje te grupe, onda i pojedinac, kao pripadnik te grupe, vrednujući sebe kroz upoređivanje sa vlastitom grupom usvaja pozitivne odlike grupe kao intrapersonalne i doprinosi izgradnji pozitivnog socijalnog identiteta (Brown, 2006; Turjačanin, 2011; Turner, 1981, prema Milosavljević, 2005). Dakle, procesi socijalne kategorizacije i identifikacije omogućavaju razvijanje i održavanje pozitivne slike o sebi (Tajfel i Turner, 1986, prema Turjačanin, 2011). Međutim pored vlastitog izbora, i način na koji nas drugi percipiraju, kako se ophode prema nama, takođe je važan faktor koji determiniše naše razmišljanje o sebi, odnosno naš trenutni identitet (Tajfel i Turner, 1986, prema Turjačanin, 2011). U periodu rane adolescencije dolazi do intenzivnog formiranja identiteta, a upravo je identifikacija sa različitim grupama značajan faktor procesa izgradnje socijalnog identiteta čija je uloga vrlo izražena kod adolescentske populacije, između ostalog, zbog potrebe da budu prihvaćeni i da pripadaju određenoj grupi (Ivandić, 2016). Međutim, pored pozitivnih efekata socijalne identifikacije, ovaj fenomen predstavlja i snažan motivacijski faktor u stvaranju predrasudnih stavova, odnosno intergrupne pristrasnosti, zbog održavanja pozitivnog socijalnog identiteta u međugrupnim odnosima (Turner, 1981, prema Milosavljević, 2005; Nesdale, 2004). Što se osoba više identifikuje sa vlastitom socijalnom grupom, što joj je grupa važnija, unutargrupna pristrasnost će biti izraženija u većoj mjeri (Nesdale, 2004).

Proces društvene kategorizacije omogućuje i upoređivanje sa ljudima iz neke druge grupe, što dodatno pospješuje razvoj pozitivnog socijalnog identiteta, ali i predrasudnih stavova (Tajfel, 1969, prema Horvat, 2016). Na osnovu istraživanja i uvida povezanih sa pojmom socijalne kategorizacije, Tajfel (1959, prema Brown, 2006) je postavio hipotezu: ako se dođe do formiranja kategorija, na primjer, ljudi – pripadnici različitih kategorija, odnosno grupa percipiraće veće razlike između vlastite i vanjske grupe, dok će se pripadnici iste grupe doživljavati kao homogeniji, odnosno opažaće veću sličnost unutar vlastite grupe. Dakle, kada su grupe već definisane, ljudi doprinose sopstvenom pozitivnom identitetu kroz akcentuaciju unutargrupnih sličnosti i maksimiziranje međugrupnih razlika kroz proces socijalnog poređenja (Turjačanin, 2011). Grupa doprinosi razvoju samopoštovanja svojih pripadnika kroz održavanje pozitivne distinkcije u odnosu na druge socijalne grupe. Procesom poređenja, izraženim pripisivanjem negativnih stereotipa vanjskoj grupi istovremeno se vlastitoj grupi povećava vrijednost, a i pojedincu koji pripada toj grupi (Tajfel i Turner, 1986, prema Turjačanin, 2011). Uzevši u obzir navedeno, može se zaključiti da čak i puka, slučajna socijalna kategorizacija može voditi ka

pozitivnoj pristrasnosti prema vlastitoj grupi, a ka negativnoj prema tuđoj grupi (Bigler, Brown i Markell, 2001; Durkini Judge, 2001, prema Tomašić Humer i Čorkalo Biruški, 2015; Brown, 2006; Nesdale i Flesser, 2001), odnosno ka razvijanju međugrupne diskriminacije, što se dosljedno i potvrđivalo istraživanjima (Billig i Tajfel, 1973; Brewer, 1979; Turner, 1975; Vanbeselaere, 1987, prema Spears Brown i Bigler, 2002).

Dakle, iako je korištenje socijalnih kategorija koristan alat simplifikacije, jednostavnijeg snalaženja u društvenim situacijama jer zahtijeva angažovanje kognitivnih kapaciteta u manjoj mjeri (Brown, 2006), negativne posljedice ovog procesa su nastanak predrasuda i međugrupne diskriminacije (Ivandić, 2016). Eksperimentalno istraživanje u kojem su djeca bila raspoređena u dvije proizvoljne grupe prema trivijalnom kriterijumu, u kojem nisu bila u interakciji sa članovima vlastite ili druge grupe, niti su grupe imale trenutni ili prethodni odnos jedna sa drugom, rezultovalo je međugrupnom diskriminacijom. Kada su dobili zadatak da raspodijele novac anonimnim drugima, djeca su dosljedno pokazivala tendenciju favorizovanja pripadnika vlastite grupe u odnosu na pripadnike druge grupe (Horowitz i Rabbie, 1982, prema Brown, 2006).

Prema *razvojnoj teoriji socijalnog identiteta* (Nesdale, 1999, 2004), etničke predrasude počinju da se manifestuju najčešće oko šeste godine i nadalje. Kao i teorija socijalnog identiteta, koja je prethodno opisana u odnosu na odraslu populaciju, i razvojna teorija naglašava ulogu konteksta u razvijanju određenog socijalnog identiteta. U poređenju sa sociokognitivnim pristupom (Aboud, 1988, prema Maričić i sar., 2012) koji dječje predrasude u najvećoj mjeri posmatra kao posljedicu nedovoljno razvijenih kognitivnih sposobnosti i naglašava da je promjene u kognitivnim sposobnostima potrebno posmatratiti u odnosu na socijalni kontekst – Nesdale (1999) naglašava da su ipak socijalni faktori dominantniji, iako i kognitivni procesi utiču na razvijanje predrasudnih stavova. Spoznaja socijalne sredine, socijalne sposobnosti i vještine kod djece razvijaju se s dobi kao odgovor na sve više iskustava tokom socijalnih interakcija, što dalje utiče na način tumačenja socijalnih situacija, te na prirodu njihovih reakcija (Nesdale, 2004). Istraživanja pokazuju da se etnička pristrasnost povećava sa uzrastom, odnosno da je izraženija kod dvanaestogodišnjaka nego kod osmogodišnjaka (Nesdale, 1999).

Predrasudni stavovi koji postoje u djetetovom društvenom okruženju u velikom stepenu determinišu proces prelaska iz faze preferiranja vlastite ka predrasudama prema vanjskoj grupi, kao i stepen identifikovanja sa vlastitom grupom, ali i postojanje realne konkurencije, napetosti ili međugrupnog konflikta. Percipirana napetost ili sukob ima značajnu ulogu ako je povezan sa doživljajem potencijalne ili stvarne ugroženosti dobrobiti ili statusa vlastite grupe od pripadnika druge etničke grupe (Nesdale, 1999, 2004; Nesdale i sar., 2005). Ako neki od navedenih faktora nije prisutan, predrasude se neće nužno razviti a djeca mogu da ostanu na nivou preferiranja vlastite grupe u odnosu na vanjsku (Nesdale i Flaser, 2001).

Nadalje, sa socijalnom identifikacijom i kategorizacijom, usko je povezan i uticaj

socijalnih normi koje okolina produkuje, a koje imaju snažan potencijal u izgradnji stavova o prihvatljivosti određenih diskriminatornih ponašanja i predrasuda (Ivandić, 2016). Normativna objašnjenja naglašavaju da su predrasude posljedica socijalnih normi koje u okviru određenog društva ili kulture determinišu način percipiranja i ophođenja prema članovima drugih, vanjskih grupa (Fishbein, 2002, prema Maričić i sar., 2012). Gaertner i Dovidio (1986, prema Löw Stanić, 2014) ističu da, kada nema jasnih, eksplicitnih normi koje propisuju međugrupnu toleranciju, ljudi svoje predrasudne stavove manifestuju kroz averzivni rasizam – izbjegavanje i udaljavanje od određene grupe, najčešće manjinske. Potreba za pripadanjem i za pozitivnom identifikacijom sa vlastitom grupom, povezane su sa važnošću normativnog ponašanja članova grupe. Budući da norme propisuju pravila ponašanja u socijalnim situacijama, pripadnici grupe su motivisani poštovati i usvajati norme vlastite grupe (Turner, 1991; Turner i sar., 1987; Marques i sar., 1998, prema Tomašić Humer i Čorkalo Biruški, 2015). Jedna od studija o rasnim i etničkim međugrupnim stavovima kod djece, pokazala je da društvene norme utiču na ovakvu vrstu stavova, te da djeca vjerovatno neće suzbijati predrasude kada društvena norma unutar njihovog okruženja toleriše određene oblike predrasuda (Rutland i sar., 2005), odnosno, očekivano je da će ih djeca usvojiti (Nesdale, 1999).

U kontekstu prethodno pomenutih teorijskih perspektiva, važno je napomenuti i značajnost uloge procesa socijalizacije i socijalne refleksije u razvijanju predrasudnih stavova.

Prema *teoriji socijalne refleksije* (Horowitz i Horowitz, 1938, prema Maričić, 2009), predrasude odražavaju različite vrijednosti koje se pripisuju različitim društvenim grupama, u društvu koje odlikuje određena socijalna hijerarhija. Takva socijalna stratifikacija utiče na razvijanje sredine u kojoj predrasudni stavovi i stereotipi o grupama ukazuju na percipirani status i moć grupe. Tokom razvijanja predrasuda kod djeteta, ključna je djetetova spoznaja o hijerarhiji i socijalnim vrijednostima. Dječje predrasude reflektuju stavove i vrijednosti karakteristične za širu socijalnu zajednicu, a u najvećem stepenu se prenose preko primarnih agenasa socijalizacije, odnosno roditeljskih figura (Horowitz i Horowitz, 1938, prema Maričić, 2009). Dječji socijalni stavovi se razvijaju putem direktnog poučavanja ili učenjem po modelu – posmatranjem i oponašanjem reakcija roditelja i drugih bliskih figura, a djeca najčešće usvajaju roditeljske stavove iz želje za ugađanjem roditeljima, želje za nagradom, pohvalom ali i zbog potrebe za identifikovanjem. Upravo je u ranom djetinjstvu najizraženije socijalno učenje, a roditelji direktno, ali češće indirektno, nagrađuju djecu kada manifestuju iste stavove kao i oni (Maričić, 2009). Dakle, porodični model je jedan od ključnih izvora predrasuda i stereotipija kod djece, odnosno model u odnosu na koji djeca oblikuju stavove i ponašanja prema drugim grupama (Mihić i sar., 2016). Ako djeca nisu u mogućnosti da preispituju stavove socijalne sredine, da ih vlastitim iskustvom potvrde ili opovrgnu, vjerovatno će doći do prihvatanja stavova u većoj mjeri (Nesdale, 2004). O povezanosti uticaja socijalnih normi i socijalnog reflektovanja govore podaci istraživanja

koji pokazuju da učenici koji ispoljavaju predrasude u većoj mjeri, izvještavaju o izraženoj predrasudnoj vršnjačkoj normi u njihovoj okolini. Pretpostavlja se da je ovakva povezanost rezultat poistovjećivanja ličnih stavova sa stavom socijalnog okruženja, odnosno da učenici dijele stavove koji su prihvaćeni u njihovoj socijalnoj sredini (Ivandić, 2016). Takođe i istraživanje koje se na području Hrvatske bavilo povezanošću roditeljskih normi sa stavovima srednjoškolaca prema određenoj etničkoj manjinskoj grupi, pokazalo je da učenici čiji roditelji ispoljavaju predrasudnu normu i sami reflektuju takve stavove, dok su učenici koji su izvještavali o nepredrasudnoj roditeljskoj normi ispoljavali manje predrasuda (Ivandić, 2016). Pored porodičnog modela, značajan izvor predrasuda predstavljaju i mediji, kao faktor sekundarne socijalizacije. Između ostalog, literatura namijenjena djeci, odnosno otkriveni sadržaji u udžbenicima koji se formalno koriste u školama, ali i prikriveni načini kroz pristrasno tumačenje medijskih sadržaja mogu da podstaknu razvoj predrasudnih stavova (Milosavljević, 2005; Nastran-Ule, 1997; prema Mihić Varga, Surla i Karan, 2016).

Posljedice etničkih predrasuda

Etnička pristrasnost često je bila predmet istraživanja zbog mnogobrojnih negativnih posljedica za pripadnike marginalizovanih grupa. Zbog važnosti formiranja slike o sebi u periodu djetinjstva i adolescencije, prisustvo omalovažavajućih ponašanja, kao i iskustva socijalnog odbacivanja zasnovanog na grupnoj pripadnosti značajno mogu da ometaju psihološki razvoj djece i adolescenata (McWhirter, 1990, prema Horvat, 2016). Psihološke posljedice doživljenih etničkih predrasuda najčešće se manifestuju kroz neprilagođenost, depresiju, bespomoćnost, loše akademsko postignuće, nasilje, napuštanje škole (Boivin, Hymel i Bukowski, 1995; Boulton, Don i Boulton, 2011; Rutland i sar., 2012, prema Maričić i Mihalj, 2016), te pojačanu anksioznost i osamljenost (McWhirter, 1990, prema Horvat, 2016), kao i nisko samopoštovanje (Löw, 2009).

Na koji način direktni kontakt može postati djelotvorno sredstvo u suzbijanju etničkih predrasuda i smanjenju neprijateljskih međugrupnih stavova?

Hipoteza optimalnog kontakta i preduslovi za pozitivan efekat

Ova hipoteza utemeljena je na teoriji da su predrasude i diskriminacija posljedice nepoznavanja ili nedovoljnog poznavanja vanjske grupe (Allport, 1954, prema Horvat, 2016). Hipoteza optimalnog međugrupnog kontakta, kroz objedinjene preporuke, opisuje proces redukovanja međugrupnih predrasuda primjenjujući specifične uslove (Allport, 1954, prema Brown, 2006):

- *važnost zajedničkih ciljeva*, zajedničkog truda i saradnje na dostizanju ciljeva tokom međugrupnog kontakta, predstavlja prvi preduslov (Pettigrew, 1998),
- *kooperativno postizanje zajedničkog cilja* treba da se odvija u *situacijama*

međuzavisnosti svih članova grupe, bez konkurencije (Bettencourt i sar., 1992, prema Pettigrew, 1998),

- *jednak status* među članovima različitih grupa je treći preduslov. Važno je da obje grupe očekuju i percipiraju jednak status u određenoj situaciji (Cohen i Lotan, 1995; Cohen, 1982; Riordan i Ruggiero, 1980; Robinson i Preston, 1976, prema Pettigrew, 1998),
- četvrti je usmjeren na *stvaranje neformalnih ličnih kontakata* među grupama,
- peti preduslov ogleđa se u *učestalom međugrupnom kontaktu*,
- dok posljednji naglašava *postojanje socijalnih normi koje promovišu jednakost* (Monteiro i sar., 2009, prema Raabe i Beelmann, 2011).

Pettigrew i Tropp (2008) obuhvatili su više od 500 poznatih istraživanja međugrupnog kontakta u jednu meta-analizu, koja je potvrdila hipotezu kontakta – 94 % obuhvaćenih istraživanja pokazuje negativnu povezanost između kontakta i različitih vrsta predrasuda, što je u skladu sa nalazima mnogih istraživača (Nesdale i Todd, 2000; Amir, 1976; Hewstone i Brown, 1986; Pettigrew, 1998, prema Brown, 2006; Visintin, 2013). Jedna od tehnika kojom se, u velikoj mjeri, na kreativan način mogu obuhvatiti preduslovi za pozitivan efekat kontakta je Aronsonova tehnika slagalice. Ovom tehnikom se rad u školskom okruženju osmišljava tako da učenici teže kooperativno ka dostizanju zajedničkih ciljeva (Aronson i Patnoe, 1997, prema Pettigrew, 1998). Ova tehnika dovela je do pozitivnih rezultata kod djece različite etničke pripadnosti: australijske (Walker i Crogan, 1997, prema Pettigrew, 1998), njemačke (Eppler i Huber, 1990, prema Pettigrew, 1998), te japanske pripadnosti (Araragi, 1983, prema Pettigrew, 1998). Studija koja je ispitivala efekte tehnike slagalice na, između ostalog, akademsko postignuće, samopoštovanje i rasne predrasude kod učenika od 4. do 6. razreda, pokazala je da ova tehnika doprinosi poboljšanju na mjerama navedenih varijabli. Ovi rezultati pružaju podršku hipotezi kontakta jer su uslovi u kojima je korištena slagalica uključivali i saradnju i međuzavisnost grupa (Walker i Crogan, 1998).

Positivan međugrupni kontakt dovodi do pozitivnih iskustava sa vanjskom grupom, izlaže članove grupe informacijama koje osporavaju njihove postojeće stereotipe, što dalje vodi ka promjeni uvjerenja, stavova i ponašanja prema vanjskoj grupi (Rutland i sar., 2005, prema Horvat, 2016). Ako članovi većinske grupe imaju socijalne interakcije sa članovima manjinske grupe koje su dugotrajne i povoljne, ako nauče dovoljno novih informacija kroz ponovljeni kontakt, nesklad između „starih predrasuda i novih ponašanja“ može se pozitivno razriješiti promjenom njihovih stavova (Pettigrew, 1998). Pored važnosti ponovljenog kontakta, poželjno je da se kontakt odvija u različitim društvenim kontekstima (Jackman i Crane, 1986, prema Pettigrew, 1998), a odgovarajuće nagrade za novo usvojeno ponašanje dodatno povećavaju pozitivne efekte (Pettigrew, 1998). Situacija koja se sastoji od razlike u nekim karakteristikama, poput etničke pripadnosti, i sličnosti u drugim odlikama, na primjer u preferenciji sličnih aktivnosti, predstavlja temelj za razvijanje pozitivnog međugrupnog kontakta (Maričić i Mihalj, 2016).

Ovi pozitivni efekti mogućnosti za kontakt prisutni su kada je procenat članova manjinske etničke grupe u školi ili regionu bio svega 5%. Izgleda da su čak male mogućnosti za kontakt u školi dovoljne da podstaknu tolerantne stavove (Raabe i Beelmann, 2011). Pokazalo se da su intervencije zasnovane na kontaktu veoma važne za podsticanje smanjenja predrasuda između srednjeg i kasnog djetinjstva, a naročito su značajne u kasnom djetinjstvu zbog fleksibilnosti u razvoju predrasuda (Raabe i Beelmann, 2011). Kada je u pitanju romska grupa – kao glavni faktor koji doprinosi zadržavanju romskih učenika u osnovnim školama izdvaja se upravo sticanje pozitivnih, produktivnih međugrupnih iskustava u školskom okruženju, nakon upisa u školu (UNICEF, 2013), što je upravo jedan od glavnih ciljeva inkluzivnih obrazovnih programa. Ovakvo obrazovanje podstiče stvaranje prijateljskih odnosa, smanjuje međugrupnu anksioznost i povećava prihvatanje različitosti (Rea, McLaughlin i Walther-Thomas, 2002; Staub i Peck, 1995, prema Žeželj i sar., 2014).

Nadalje, dosadašnja istraživanja takođe su naglasila značaj psiholoških procesa, kognitivnih i afektivnih, koji posreduju u odnosu između kontakta i smanjenja predrasuda. Utvrđeno je da školski kontakt može omogućiti zauzimanje perspektive člana vanjske grupe, što može voditi ka empatisanju sa njihovim problemima (Reich i Purbhoo, 1975, prema Pettigrew, 1998; Pettigrew i Tropp, 2008), a dalje se manifestuje kroz pozitivnije stavove prema cijeloj vanjskoj grupi (Swart i sar., 2011; Turner i sar., 2013, prema Visintin i sar., 2016). Međugrupni kontakt može olakšati prihvatanje vanjske grupe kroz povećanu percepciju heterogenosti vanjske grupe. Ako se ospore uvjerenja većinske grupe da svi članovi vanjske grupe imaju iste karakteristike, dolazi do promjene u kognitivnoj sferi što može rezultovati smanjenjem distance prema vanjskim grupama (Milošević Đorđević, 2015). Sve u svemu, u međuregionalnim studijama dosljedno se pokazuje da su učestalost i kvalitet kontakta važni moderatori efekta kontakta u smanjenju predrasuda (Graf i sar, 2014, prema Lasticova i Findor, 2016), kao i u eksperimentalnim studijama (Hoffarth i Hodson, 2015, prema Lasticova i Findor, 2016). Međutim, čak i adekvatnim ostvarivanjem svih preduslova za optimalan kontakt, često se javlja problem sa generalizacijom pozitivnih, nepredrasudnih stavova na sve članove vanjske grupe. Pokušaj rješenja navedenog problema predstavljen je kroz modifikaciju hipoteze kontakta, odnosno kroz sukcesivno kombinovanje različitih strategija (Brown, 2006) (detaljnije o vremenskom slijedu primjene strategija dekategoriacije, kategoriacije i rekategoriacije vidjeti npr. Šuman, 2019, str. 57-59).

Pokazalo se da i indirektno opažanje bliskih pozitivnih interakcija ili slušanje iskustava članova vlastite grupe (tzv. uzora) o kontaktima s pripadnicima vanjske grupe takođe može doprinijeti smanjenju neprijateljskih stavova. Ovakav proces poznat je kao *efekt proširenog kontakta*, a laboratorijskim i eksperimentalnim dokazima potvrđeno je djelovanje ovog efekta - spoznaja da pripadnici vlastite grupe mogu biti prijatelji sa pripadnicima druge grupe, utiče na poboljšanje stavova prema toj vanjskoj grupi i na smanjenje pristrasnosti prema vlastitoj grupi (Wright i sar., 1997, prema Brown, 2006).

CILJ PREGLEDNOG ČLANKA

Glavni cilj ovog preglednog rada ogleda se predstavljanju različitih perspektiva kontaktne intervencije, a koje imaju naročit potencijal u obrazovnom kontekstu kada je u pitanju suzbijanje predrasuda prema Romima, odnosno društveno uključivanje ove marginalizovane, manjinske grupe u obrazovni sistem.

Pregled i odabir relevantnih istraživačkih nalaza zasnovan je na specifičnim potciljevima rada:

- Kakav je stav većinskog stanovništva prema romskoj zajednici u BiH i regionu?
- Koji su potencijali direktnog međuetničkog kontakta u obrazovnom okruženju za smanjivanje socijalne distance većinske grupe prema Romima?
- Koji su potencijali medijima posredovanog međuetničkog kontakta za smanjivanje socijalne distance većinske grupe prema Romima?

ETNIČKI STAVOVI PREMA ROMSKOJ GRUPI

Kakav je socijalni položaj Roma u BiH?

Romi su najveća etnička manjinska grupa u Bosni i Hercegovini, a po mnogim indikatorima predstavljaju najsiromašniju i najmarginalizovaniju populaciju (Miladinović, 2008). Specijalni izvještaj o položaju Roma u Bosni i Hercegovini (Institucija ombudsmena za ljudska prava u BiH, 2013) pokazao je da na prostoru BiH živi oko 50 000 Roma, dok druge procjene ukazuju i na veći broj – 80 000 do 100 000 (UNICEF, 2013). Rezultati popisa stanovništva u BiH iz 2013. godine, ukazuju da Romi zajedno sa drugim etničkim manjinama, čine 2,73 % ukupnog broja stanovništva (Centar za interaktivnu pedagogiju, 2017). Podaci iz 2000. godine ukazuju da su Romi najomraženija etnička grupa koja trpi najizraženiju diskriminaciju u državama srednje, istočne i jugoistočne Evrope (Ivanović, 2015). Kroz istoriju, negativni stavovi prema Romima zasnivali su se njihovim drugačijim karakteristikama – boji kože, neobičnom stilu oblačenja, načinu zarađivanja, društveno nepoželjnim ponašanjima kao što su krađe, džeparenja, prosjačenje (Turalija, 2005, prema Ivandić, 2016). Dakle, izraženi i ukorijenjeni stereotipi i predrasude prema romskoj populaciji, pripadnicima ove populacije onemogućava razvijanje socijalnih veza i ostvarivanje višeg nivoa adaptacije i socijalne integracije (Mitrović, 1996; Đorđević i sar., 2004; Todorović, 2007, prema Todorović, 2014).

S obzirom na rizik od socijalne isključenosti, Romi u BiH pripadaju najugroženijoj kategoriji stanovništva (UNDP, 2007). Na prostoru BiH ova manjinska grupa je zbog niskog stepena obrazovanja, isključenosti iz formalnih oblika rada, te karakterističnog načina življenja, marginalizovana po nekoliko aspekata: prostorno, ekonomski, kulturološki i politički (Save the Children, 2016). Činjenica

da su obuhvaćeni najvećim rizikom od trajnog siromaštva, značajno determiniše ključne sfere njihove egzistencije. Konkretno, stopa nezaposlenosti je oko 4 puta veća u odnosu na ostale etničke grupe (Miladinović, 2008). Podaci iz nacionalnog izvještaja o socijalnoj uključenosti u BiH ukazuju da je od 25 Roma samo jedan zaposlen ili samostalno zaposlen (IBHI i UNDP, 2007, prema Dušanić, 2010), a zanimanja su uglavnom niskostatusna (Hrvatić, 2004). Tokom nekoliko posljednjih decenija nalaze se na dnu društvene ljestvice po pitanju generalnog životnog standarda, obrazovanja, ekonomskog i socio – profesionalnog položaja, mogućnosti korištenja zdravstva i školstva, kao i postizanja društvene i političke moći i ugleda (Miladinović, 2008).

U većini istraživanja, kao glavni problemi povezani sa romskom populacijom ističu se nezaposlenost i nizak nivo obrazovanja, iz kojih dalje proizilazi siromaštvo, stambena nezbrinutost, zdravstvena zaštita, prerane trudnoće i brakovi, diskriminacija itd. (Dušanić i Trninić, 2009). UNICEF (2013) navodi da je većina romskih porodica u BiH u stanju hroničnog, višedimenzionalnog siromaštva, dok nalazi Save the Children-a (2015) konkretno ističu da oko 80 % romske djece u BiH žive u siromašnim uslovima. Većina Roma nije zdravstveno osigurana, što je povezano sa izloženošću oboljenjima, posebno zaraznim, u većoj mjeri, kao i sa kraćim životnim vijekom Roma (Dušanić, 2010). Za Rome se u određenom stepenu vezuje i problem trgovine ljudima i djecom, te prostitucija, ali najčešće je prisutna pojava prosjačenja za ekonomsku dobit drugih osoba, a nerijetko i kriminalnih grupa (Dušanić, 2010). Takođe je česta percepcija Roma kao osoba koje su higijenski, edukativno i vaspitno zapuštene (Mihić i sar., 2016).

Za romsku populaciju često se veže pojava institucionalne diskriminacije, prvenstveno u pogledu teže dostupnosti prava na socijalnu zaštitu, rasističkog govora službenih lica i nereagovanja osoblja u školama kada je ugrožena najosjetljivija grupa – romska djeca (Centar za istraživanje javnih politika, 2015, prema Čekić Marković, 2016). Prema Izvještaju o humanom razvoju u BiH (UNDP, 2007), 66 % Roma nije pohađalo ili nije završilo osnovnu školu. Istraživanje koje je sproveo Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH (2013), navodi da stopa upisa u osnovnu školu za romsku djecu iznosi 46,9 %, odnosno da je manja za trećinu u odnosu na većinsko stanovništvo. Rezultati istraživanja koje je sproveo Save The Children (2016) o diskriminaciji REA populacije u BiH, pokazali su da većina Roma razumije pojam diskriminacije, te da doživljava njene različite oblike – najčešće emocionalnu – što vodi ka ranom napuštanju školovanja (Save The Children, 2005, prema Biro i sar., 2006).

Kakav je stav većinskog stanovništva prema Romima u BiH i regionu?

Romska etnička grupa izrazito je neomiljena na području cijele Evrope, iako nikada nije bila u sukobu ni sa jednom etničkom grupom u Evropi (Mihić i sar., 2016). Istraživanja međuetničke tolerancije u Hrvatskoj, Srbiji i BiH pokazuju da su Romi najčešća žrtva neprijateljskih stavova, u odnosu na sve etničke manjine

(Đurović, 2002; Puhalo, 2003, prema Milošević i Radović, 2011; Šlezak i Šakaja, 2012), što se odražava kroz visoku socijalnu distancu prema Romima: npr. 83,5 % Srba ne bi stupilo u brak sa Romom, 62,4 % ne bi pristalo da im nadređeni na poslu bude Rom, a na prijateljske odnose sa Romima ne bi pristalo 31,8 % Srba (Milošević, 2004).

Po svemu sudeći, stereotipna slika o Romima, zasićena predrasudama i sklonošću ka diskriminaciji, kod djece se formira u učeničkom periodu, jer se isti nalazi dobijaju i ispitivanjima distance kod učenika osnovnih i srednjih škola – etnička distanca je, u odnosu na druge grupe, dosljedno najizraženija prema Romima (Ćirović i sar., 2011; Horvat, 2016; Hrvatić, 2011; Maričić i sar., 2012; Mihić i Mihić, 2003; Mihić i sar., 2016; Šuman, 2019). Na primjer, primjenom dviju skala socijalne distance ispitala se izraženost distance na uzorku učenika petih razreda u Hrvatskoj prema nekoliko ciljnih grupa – slijepa djeca, djeca koja se kreću u invalidskim kolicima, djeca sa prekomjernom težinom i djeca romske nacionalnosti. Rezultati pokazuju da djeca na obje skale ispoljavaju najvišu socijalnu distancu prema romskoj djeci – 54 % djece ne bi pristalo na prijateljske odnose sa Romima, a 42,1 % ne bi pristalo da sjede u klupi sa njima (Maričić i sar., 2012). Dosljedno se pokazuje da je učenicima najmanje prihvatljiv odnos „sjedenje u klupi“ sa Romima, a često se bilježe i diskriminatorna, nasilnička ponašanja od strane vršnjaka ne-Roma, te nazivanje pogrdnim imenima (Dušanić i Trninić, 2009; Franceško i sar., 2005; Mihić i Mihić, 2003; Tomašić Humer i Čorkalo Biruški, 2015; UNICEF, 2013). Istraživanje koje je sprovodio Save the Children na prostoru sjeverozapadnog Balkana (2016, prema CIP, 2017), na osnovu informacija dobijenih od strane djece i roditelja romske etničke pripadnosti, pokazalo je da su romski učenici žrtve vršnjačkog nasilja u 21 % slučajeva, te da je jedan od najčešćih razloga nepohađanja škole uvjerenje mladih Roma da se u školi ne bi osjećali ugodno i sigurno.

NALAZI I MOGUĆNOSTI KONTAKTNE INTERVENCIJE U ŠKOLSKOM KONTEKSTU

Da li svaki kontakt vodi ka smanjenju socijalne distance prema Romima?

Kada je posmatrana učestalost neposrednog međugrupnog kontakta u relaciji sa predrasudama, odnosno socijalnom distancom, nalazi istraživanja na prostoru Hrvatske ukazuju da neposredni kontakt na školskom uzrastu snižava distance, odnosno da djeca koja pohađaju multietničku školu zajedno sa Romima pokazuju značajno manju socijalnu distancu prema pripadnicima te grupe, u odnosu na djecu koja pohađaju etnički homogene škole (Horvat, 2016). Preko polovine učenika koji idu u školu sa Romima prihvatili bi da im učenik romske pripadnosti bude najbolji prijatelj, dok je u školi koja nije multietnička samo 17,3 % učenika iskazivalo pristanak na ovaj odnos. Generalni nalazi ukazuju da bi na tri najbliža

odnosa – da budu najbolji prijatelji, da sjede u klupi i da idu u razred – pristalo 83,3 % učenika iz mješovite škole, dok za drugi kontekst taj postotak iznosi 67,7 %. Takođe, kada se posmatra značaj kvaliteta kontakta, ova autorica istraživanjem je pokazala da djeca koja se druže sa Romima u školi, ali i van škole, imaju značajno manju socijalnu distancu prema njima od djece koja se ne druže sa romskim učenicima, ali pohađaju školu koju pohađaju i pripadnici romske etničke manjine (Horvat, 2016). Nalaz koji dodatno potvrđuje važnost kvaliteta kontakta, naglašava da su predrasudni stavovi prema Romima u Srbiji (stereotipi i socijalna distanca) bili najmanje izraženi u multietničkom, inkluzivnom okruženju, dok su predrasude bile značajnije ispoljene u odjeljenjima koja su pohađali i romski učenici a inkluzija se odvijala na formalnom nivou, te u odjeljenjima koja nije odlikovala inkluzivnost u nastavi, niti je postojao direktan kontakt sa Romima (Žeželj i sar., 2014). U razredima u kojima je došlo do pozitivne promjene sprovodile su se posebne strategije za olakšavanje inkluzije romske djece, primijenjeni su individualni programi, dodijeljeni su asistenti, te su nastavnici dobili posebnu obuku za adekvatno sprovođenje inkluzivnog programa. (Žeželj i sar., 2014). Studija sprovedena na teritoriji Nizozemske i Srbije pokazuje da mladi u Nizozemskoj, koji imaju ograničene mogućnosti za kontakt sa Romima, ovu etničku grupu doživljavaju kao prijatniju u većem stepenu u odnosu na učenike u Srbiji koji imaju mnogo više mogućnosti za kontakt (Ljujić, 2011). Istraživanje koje se bavilo ispitivanjem socijalnog prihvatanja manjinskih grupa na prostoru Balkana, između ostalog i romske grupe, pokazalo je da su česti kontakti sa pripadnicima manjinskih grupa u pozitivnoj korelaciji sa povećanim društvenim prihvatanjem, a ova korelacija je posredovana percipiranjem heterogenosti manjinske grupe (Milošević Đorđević, 2015). Sve u svemu, nalazi regionalnih studija govore u prilog zaključka meta-analize (Raabe i Beelmann, 2011) koja je obuhvatila istraživanja o uzrasnim razlikama u etničkim, rasnim i nacionalnim predrasudama među djecom i adolescentima širom svijeta, i istakla da su predrasude prema niže statusnim vanjskim grupama, pretežno etničkim i rasnim, generalno u negativnom korelacijskom odnosu sa mogućnostima za kontakt.

Nadalje, neki nalazi sugerišu da su socijalne distance vrlo visoke i kod učenika kod kojih postoji učestao kontakt sa Romima u okviru iste škole, ali i kod učenika koji pohađaju etnički homogene škole (Franceško i sar, 2005; Šlezak i Šakaja, 2012). Na primjer, istraživanje na prostoru Srbije sprovedeno na uzorku učenika koji imaju i koji nemaju svakodnevni međuetnički kontakt u školi sa romskim učenicima, ukazuje da nema značajne razlike u izraženosti socijalne distance prema Romima između ove dvije grupe; obje grupe učenika nisu spremne da žive u istoj ulici sa Romima (58 %), a najmanje bi voljeli da sjede sa njima u klupi (66 %). Međutim, preko polovine učenika obje grupe bi prihvatilo prijateljske odnose sa Romima (Franceško i sar, 2005). Nalazi kvazi-eksperimentalnog istraživanja u dvije osnovne škole u BiH kojim su ispitivane razlike u stavovima prema Romima između učenika osnovnoškolskog uzrasta (u prosjeku 11-12 godina) koji imaju iskustvo međuet-

ničkih relacija sa Romima (pohađaju multietničku školu zajedno sa romskim učenicima), i učenika koji nemaju prilike za direktne kontakte sa Romima – ukazuju da ne postoji značajna razlika u stepenu socijalne distance i toplini osjećanja prema Romima između ove dvije grupe učenika. Nadalje, rezultati generalno ukazuju na prisustvo umjerene socijalne distance i neutralnih osjećanja kod obje grupe ispitanika (Šuman, 2019). Iz ukupnih podataka na nivou cijelog uzorka, bez obzira na postojanje, odnosno nepostojanje međuetničkog kontakta u školskom okruženju, uočava se da bi učenici u najmanjoj mjeri pristali na stupanje u najbliži socijalni odnos – zabavljanje sa osobom romske etničke pripadnosti (78,7 %), a potom da sjede sa njim/njom u klupi (73,8 %). Važan podatak je da bi više od pola učenika u ukupnom uzorku, takođe bez obzira na prisustvo kontakta, pristalo na prisniji odnos od sjedenja u klupi – prijateljstvo (59%), te da da idu u razred sa učenicom romske etničke pripadnosti (55,7 %) (Šuman, 2019).

Izazovi međuetničkog konteksta

Međutim, postoje i nalazi studije kojom je ispitivana socijalna distanca prema romskoj djeci, djeci u invalidskim kolicima i djeci sa prekomjernom težinom, koji ukazuju da najveću distancu djeca ispoljavaju prema Romima. U ovoj studiji posmatrana je i uloga kvantiteta direktnog kontakta, a rezultati pokazuju da je učestalost kontakta sa Romima značajan prediktor nivoa socijalne distance – djeca koja poznaju više pripadnika romske grupe u većoj mjeri odbijaju stupiti u socijalne odnose sa njima (Maričić i Mihalj, 2016). Uprkos prethodno navedenim nalazima o pozitivnom efektu međugrupnog kontakta, određeni autori ističu da se u socijalnim kontekstima u kojima su etničke manjinske grupe vrlo vidljive i otvoreno stigmatizovane, negativan kontakt može češće pojavljivati nego pozitivan, te da takav negativan kontakt ima snažnije efekte na formiranje predrasudnih stavova u odnosu na efekte pozitivnog kontakta na suzbijanje predrasuda (Visintin i sar., 2017). Dakle, kada je u pitanju romska grupa, čak i kada postoji direktni kontakt sa pripadnicima ove grupe u okviru školskog okruženja, takav kontakt često može biti nametnut i formalan, bez podsticanja i razvijanja pozitivnih međuetničkih iskustava kroz primjenu optimalnih uslova koje naglašava Allport (1945, prema Brown, 2006), bez potrebe ili zahtjeva za interakcijom sa pripadnicima romske etničke grupe, bez znanja i načina za prevazilaženje kulturoloških razlika, te često bez naglašavanja socijalnih normi za razumijevanje i prihvatanje različitosti (Mihić i sar., 2016). Dakle, kvantitet kontakta nije dovoljan katalizator redukcije izraženo negativnih predrasuda prema ovoj etničkoj grupi (Franceško i sar., 2005). Pored navedenog, dodatne prepreke koje onemogućavaju formiranje bliskih međuetničkih relacija i personalizaciju odnosa ogledaju se kroz ograničavanje kontakta samo na školske aktivnosti i samo u okviru školskog okruženja (Aboud i Sankar, 2007).

S obzirom na prikazane podatke o jako niskoj spremnosti na stupanje u socijalne odnose sa pripadnicima romske grupe, te na faktore koji zasigurno utiču na kvalitet međugrupnih odnosa – manjinski status romske grupe, višestruka marginalizova-

nost, stigmatizovanost i diskriminacija, slika većinske grupe o romskoj koja je zasićena negativnim stereotipima i ukorijenjenim predrasudama – očekivano je da se negativan efekat međuetničkog kontakta javlja češće u takvom okruženju. Štaviše, istraživanja pokazuju da čak i prisustvo samo jednog učenika vanjske etničke grupe u određenom razredu, može ne samo da umanjuje već i da povećava stepen distance kod učenika prema datoj vanjskoj grupi (Mihčić i Mihčić, 2003).

Kako socijalni procesi doprinose razvijanju i održavanju etničkih predrasuda prema Romima?

Kvalitet međuetničkih odnosa, kada je u pitanju odnos romske etničke grupe sa većinskom, može se posmatrati kroz teorijske perspektive koje su prethodno pomenute. Prema teoriji socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1986, prema Mihčić i Mihčić, 2003), manjinska grupa kroz kontakt, odnosno poređenje sa većinskom može da razvije nizak nivo samopoštovanja, što dalje vodi ka nastanku različitih mogućih odbrana – otuđivanje od trenutnog etničkog identiteta i preuzimanje identiteta većinske grupe, razvijanje osjećaja ponosa unutar vlastite grupe kroz poređenje sa drugim manjinskim grupama koje su u lošijem položaju i/ili razvijanje posebnih normi u okviru vlastite grupe a zanemarivanje odlika koje grupu čine „manje vrijednom“ (Mihčić i Mihčić, 2003). Dakle, kada se posmatra društvena uključenost romske grupe, često je vidljivo korištenje „etničke mimikrije“ kao strategije adaptacije, pojave koju Jakšić (2012, prema Todorović, 2014, str. 63) pojašnjava: „Veliki broj romskih porodica koje su uspele da se istrgnu iz okova siromaštva, promene životnu sredinu, ili na bilo koji drugi način uspeju u životu, veoma često prestaju da se identifikuju kao romske. Takođe je poznata i prilagodljivost Roma većinskom stanovništvu u sredinama u kojima žive. Promene porodičnih prezimena, verske pripadnosti, brzo savladavanje jezika većine, otvorenost ‘romske duše’ prema drugima u borbi za preživljavanje, činioци su koji često opredeljuju Rome da se ‘zvanično’ izjašnjavaju kao pripadnici većinskih naroda“. Međutim, često je primjetna i treća vrsta odbrane, odnosno kreiranje novih, sopstvenih grupnih pravila u cilju prevazilaženja osjećanja inferiornosti, što je upravo posljedica pripadnosti grupi sa manjinskim, lošim socijalnim položajem koji je percipiran kao nezasluženo. Međutim, kao reakcija na navedeni položaj, nove norme i pravila često su povezana sa društveno nepoželjnim ponašanjima (poput prosjačenja, džeparenja, krađe itd.) i potpunim ili djelimičnim odbacivanjem društvenog morala i postojećih normi većinske grupe, što dalje vodi ka razvijanju negativnih stavova prema Romima ili potkrepljuje postojeće negativne stavove kod pripadnika većinske grupe, a dolazi i do percipirane napetosti koja je povezana sa potencijalnim ili stvarnim doživljajem ugroženosti (Mihčić i Mihčić, 2003; Nesdale, 1999, 2004; Nesdale i sar., 2005), u ovom slučaju kod mladih u okviru obrazovnog multietničkog, ali i etnički homogenog okruženja.

Nadalje, pored značaja stepena identifikovanja sa vlastitom grupom i poređenja sa manjinskim grupama u cilju razvijanja pozitivne distinkcije i pozitivne

slike o sebi, predrasudni stavovi koji postoje u važnim socijalnim grupama koje okružuju dijete, a koji postaju socijalna norma, takođe facilitiranju razvoj predrasuda i stereotipija kod djece. Školsko okruženje koje karakteriše konformizam normama koje propisuju vršnjačke grupe, predstavlja „plodno tlo“ za razvijanje netolerantnih stavova koje mladi često prvobitno usvajaju putevima primarne socijalizacije, te dalje manifestuju u školskoj zajednici kroz socijalnu distancu, diskriminatorna ponašanja, vršnjačko verbalno i fizičko nasilno ponašanje – u ovoj slučaju prema romskoj manjinskoj grupi. S obzirom na to da norme propisuju nepisana pravila ophođenja prema pripadnicima drugih, vanjskih grupa – djeca su motivisana poštovati i ponašati se u skladu sa normama vršnjačke grupe kojoj žele da pripadaju. Istraživanje na području Hrvatske kojim je obuhvaćena ciljna grupa na uzrastu od 10 i 11 godina, pokazalo je da percepcija negativnih stavova prijatelja vršnjaka ima značajniju ulogu u razvijanju stavova koji su povezani sa odbacivanjem Roma, u poređenju sa percipiranim roditeljskim stavovima, ali su se i stavovi roditelja i vršnjaka pokazali kao značajni negativni prediktori socijalne distance prema Romima (Maričić i Mihalj, 2016).

Ako se svemu navedenom pridoda i društvena sredina koju odlikuje određena socijalna hijerarhija, u takvom kontekstu predrasude prema Romima odražavaju različite socijalne vrijednosti koje se pripisuju toj grupi, odnosno ukazuju na percipiran nizak status i moć romske grupe što potvrđuje njihova marginalizovanost u mnogobrojnim aspektima, kao i ekstremno siromaštvo (Miladinović, 2008; Save the Children, 2016). Upravo u takvom hijerarhijski orijentisanom okruženju, očekivano je da dječje etničke predrasude reflektuju negativne stavove i vrijednosti koje se pripisuju Romima, a koje su karakteristične za širu socijalnu zajednicu.

Kako omogućiti suzbijanje etničkih predrasuda i kada nedostaju prilike za direktan kontakt u obrazovnom okruženju?

Da bi došlo do redukcije predrasuda, kontakt između članova dviju grupa ne mora nužno biti direktan. Iako je neposredni kontakt učinkovit u smanjenju predrasuda, tu je strategiju ponekad teško sprovesti naročito kada su ograničene mogućnosti za direktni kontakt pripadnika većinske sa pripadnicima manjinske grupe. Gdje su mogućnosti za kontakt rijetke, teško je stvoriti pozitivne intergrupne susrete (Dixon i sar., 2005, prema Visintin i sar., 2016). Čak i u multikulturalnim sredinama, gdje je kontakt moguć, ljudi ne mogu lako razviti prijateljstva ili intimne odnose s članovima vanjske grupe, te mogu preferirati unutargrupna prijateljstva (Visintin, 2013). U takvim kontekstima, indirektni oblici kontakta, koji ne moraju predstavljati interakciju licem u lice, mogu se podsticati, te mogu imati ključnu ulogu u uticaju na međugrupne stavove (Dovidio i sar., 2011, prema Visintin i sar., 2016).

Hipoteza o parasocijalnom kontaktu

Ova hipoteza proizašla iz hipoteze međugrupnog kontakta, pretpostavlja da međugrupni kontakt putem medija može uticati na smanjenje predrasuda prema određenoj društvenoj grupi (Schiappa i sar., 2005). Kao jedini uslov za redukovanje predrasuda navodi pozitivnu parasocijalnu interakciju – jednostrani interpersonalni odnos koji gledalac ostvaruje sa stvarnom ili zamišljenom medijskom osobom (Horton i Wohl, 1956, prema Löw Stanić, 2014). Pojam parasocijalne interakcije odnosi se na psihološke procese koji omogućavaju publici da medijske figure doživljavaju kao ljude koje poznaju, dok parasocijalni odnos predstavlja konstrukt koji dovodi do osjećanja bliskosti publike sa medijskim ličnostima (Stojković, 2015). Kroz ovu vrstu kontakta, mogu se izgraditi afektivne veze sa osobama koje upoznajemo samo preko komunikacijskih medija, a formirane parasocijalne veze dalje mogu da podstaknu promjenu u predrasudnim stavovima o vanjskoj grupi kojoj osoba, predstavljena kroz medije, pripada (Schiappa i sar., 2005). Utvrđeno je da ovakva parasocijalna interakcija može biti pogodna za usvajanje novih relevantnih informacija o pripadnicima manjinskih grupa, te za smanjivanje anksioznosti prema njima. U slučaju parasocijalnog kontakta, kontekst se namjerno manipuliše putem različitih vrsta medija. Osobe su izložene informacijama koje imaju potencijal da mijenjaju obrasce razmišljanja i osjećanja o drugim grupama (Aboud i sar., 2012). Doživljeno pozitivno iskustvo vodi ka uspostavljanju dodatnog kontakta, što kasnije može uticati na generalizaciju stečenih nepredrasudnih stavova (Löw Stanić, 2014).

Hipoteza o parasocijalnom kontaktu pokazuje se posebno efikasnom ukoliko članovi većinske grupe imaju ograničenu mogućnost za interpersonalne kontakte sa pripadnicima manjinskih grupa, a potvrđena je u istraživanjima koja su se bavila predrasudama prema različitim manjinskim skupinama (Löw Stanić, 2014; Schiappa i sar., 2005; Šuman, 2019). Međutim, istraživanja efekata parasocijalnog kontakta u realnim uslovima su iznimno rijetka (Rodrigues, 2011, prema Löw Stanić, 2014), a mali broj sprovedenih ispitivanja bio je usmjeren na dječju i adolescentsku populaciju (Palluck i Green, 2009, prema Löw Stanić, 2014). Eksperimentalnim istraživanjima potvrđeno je da izloženost medijima, čak i kada je medijski predstavljen jedan član vanjske grupe, može povećati, odnosno smanjiti, predrasude prema toj grupi, zavisno od sadržaja medija (Visintin, 2013). Kvazi-eksperimentalnom studijom, koja je prethodno pomenuta (Šuman, 2019), takođe se nastojalo ispitati kakav efekat na stavove prema Romima ima parasocijalna intervencija, u vidu prikazivanja dokumentarnog filma, kod učenika koji pohađaju multietničku školu zajedno sa Romima i kod učenika koji nemaju prilike za direktna međuetnička iskustva sa Romima u školskoj sredini. Prikazani film predstavio je mladog pripadnika romske populacije, te su naglašene njegove individualne odlike – lične preferencije, aktivnostima kojima se bavi, ali i informacije koje se tiču mladićeve grupne pripadnosti, odnosno negativna lična iskustva zasnovana

na njegovoj etničkoj pripadnosti - iskustva diskriminacije, doživljene predrasude, odbacivanje i fizičko maltretiranje od strane vršnjaka, te pozitivne informacije kao što je bavljenje folklorom i podučavanje mladih Roma romskim tradicionalnim igrama. Takođe, sve prikazane karakteristike imale su potencijal za pobuđivanje psiholoških procesa čija je važnost prethodno spomenuta, kao što je podsticanje empatije i zauzimanje perspektive, povećana percepcija heterogenosti vanjske grupe itd. Nakon prikazivanja filma, uslijedila je interaktivna diskusija. Rezultati pokazuju da su u posttest fazi kod obje eksperimentalne grupe utvrđene pozitivne promjene u vidu oslabljenih socijalnih distanci, te da su promjene veće kod učenika koji ne pohađaju školu sa Romima, nego kod onih koji imaju direktan kontakt. Nisu uočene značajne razlike u toplini osjećanja prema romskoj grupi između učenika dviju škola, iako deskriptivni pokazatelji ukazuju na pozitivne promjene u stavovima obje eksperimentalne grupe u odnosu na kontrolne. Ovi nalazi na malom uzorku takođe sugerišu da bi parasocijalni kontakt mogao da bude djelotvorno sredstvo u suzbijanju predrasuda prema pripadnicima manjinskih grupa, naročito kod mladih osnovnoškolskog uzrasta koji imaju ograničene mogućnosti za direktan kontakt sa njima.

Eksperimentalna studija koju je sproveo Ferdman (1989, prema Brown, 2006) takođe je pokazala da je upravo kontaktna situacija u kojoj su ispitanici dobili informacije i o individualnim odlikama pripadnika hispanske grupe, i informacije kojima se podsticala grupna istaknutost, pokazala najpovoljnije efekte. Iako neki nalazi ukazuju da čak i minimalan parasocijalni kontakt – izlaganje fotografija osoba azijskog porijekla – doprinosi povećanju pozitivne percepcije pripadnika mongoloidne rase (Zebrowitz i sar., 2008, prema Maričić i Mihalj, 2016), ipak je poželjno da kontakt bude kvalitetan i učestaliji kako bi se omogućilo formiranje stavova koji će biti dugotrajniji (Schiappa i sar., 2005).

Pored važnosti navedenih specifičnosti, kada je u pitanju izlaganje parasocijalnoj intervenciji, u nalazima različitih istraživanja ističe se značaj interaktivne diskusije o međuetničkim pitanjima, nakon izlaganja parasocijalnom kontaktu. U okviru jednog od istraživanja efekata parasocijalnog kontakta, cilj je bilo podsticanje pozitivnih rasnih stavova, konkretno prema Afroamerikancima, kod djece uzrasta od 6 do 11 godina (Hughes i sar., 2007). Učenicima u eksperimentalnoj grupi su izlagane informacije o istorijskom rasizmu na području SAD-a, te kratke biografije o šest poznatih Amerikanaca i šest poznatih Afroamerikanaca. Biografije su naglašavale njihove pozitivne osobine i doprinose društvu, ali i informacije o rasističkim iskustavima koje su doživjeli istaknuti Afroamerikanci. U okviru kontrolne grupe izostavljene su informacije koje se odnose na rasizam. Takođe, nakon predstavljanja svake od biografija, učenicima u eksperimentalnoj grupi su postavljana pitanja kreirana da podstaknu određene kognitivne i afektivne reakcije. Rezultati su pokazali da učenici u eksperimentalnoj grupi nakon intervencije pokazuju manje pristrasne stavove prema Afroamerikancima, u odnosu na učenike iz kontrolne grupe (Hughes i sar., 2007). Dodatne studije koje su ispitivale uticaj dječijih tele-

vizijskih programa na smanjenje rasnih predrasuda kod djece na uzrastu od 3 do 6 godina, takođe su dale značajne implikacije (Persson i Musher-Eizenman, 2003). Ove studije obuhvatile su procjenu stavova prije i nakon tretmana. U prvoj studiji tretman se odnosio na kratku 10-minutnu televizijsku emisiju koja se jednom prikazivala učesnicima, međutim mjere na posttestu nisu pokazale značajne promjene u stavovima. U okviru druge studije, djeca su bila izložena raznolikom televizijskom anti-predrasudnom programu četiri puta, koji je uključivao stvarne likove, animirane likove i lutke. Svaka emisija naglašavala je važne karakteristike, koje su prema ovim autorima neophodne za promjenu rasnih stavova – naglašavanje sličnosti, uključivanje pojedinaca iz više manjinskih grupa, te naglašavanje eksplicitnih poruka o negativnim efektima predrasuda. Međutim, nakon sprovedene intervencije, učesnici su nastavili da ispoljavaju rasnu pristrasnost, te se stavovi prema azijskoj i afroameričkoj grupi nisu značajno promijenili. Na osnovu dobijenih nalaza, ovi autori su istakli da samo „gledanje“ televizijskih emisija nije dovoljno efikasna intervencija, te da je potreban interaktivniji i intenzivniji pristup. Konkretno, kada se u emisijama naglašavaju složena pitanja poput rase, moguće je da bi podsticanje diskusije, u okviru koje bi učesnici povezivali informacije iz emisije sa ličnim iskustvima i vršnjačkim odnosima, pokazalo značajnije efekte. Oni takođe ističu nalaze da interaktivne diskusije o različitostima mogu biti efikasne u suzbijanju rasnih predrasuda kod starije djece – tokom intervencije koja je trajala 30 dana, učenici bijele rase učestvovali su u programu te su svakodnevno bili izloženi prezentacijama, filmovima i stripovima o poznatim pripadnicima negroidne rase, nakon čega je slijedila diskusija od 15 minuta o prikazivanim sadržajima. U odnosu na rezultate predtesta kada su djeca pokazivala pristrasnost prema vlastitoj bijeloj rasi, na posttestu su rasni stavovi bili neutralni (Singh i Yancey, 1974, prema Persson i Musher-Eizenman, 2003).

Zašto je fokus na obrazovnom kontekstu?

Iako postoje rasprave o tome da li programi intervencija za prevenciju i redukovanje predrasuda treba da budu usmjereni na rano doba kada se predrasude brzo razvijaju ili na srednje djetinjstvo kada se počinju razlikovati usljed uticaja okoline (Raabe i Beelmann, 2011), mnogi autori podržavaju rane intervencije tokom djetinjstva upravo zbog specifičnosti predrasuda – trajne su i ponavljajuće jer predrasudna djeca izbjegavaju opovrgavanje vlastitih iskustava i usvojenih informacija (Aboud i sar., 2012; Maričić i sar., 2012).

Međutim, drugi istraživači ukazuju da su adolescenti u najvećoj mjeri populacija od interesa upravo zbog njihove razvijene sposobnosti zauzimanja tuđe, ali i šire društvene perspektive (Maričić, 2009). Prema Pijažeevoj razvojnoj teoriji, mladi ulaze u fazu formalnih operacija u dobi od oko jedanaest godina, što znači da na tom uzrastu imaju razvijenu sposobnost decentriranja, odnosno zauzimanja tuđe perspektive (Gardner i sar., 1999), a samim tim imaju potencijal za razvijanje empatije, što je važan preduslov za postizanje željenih ishoda intervencija. Takođe,

ako se uzme u obzir fleksibilnost mišljenja i stavova tokom dječjeg i adolescentskog perioda, a samim tim i mogućnost uticaja na formiranje i promjenu stavova tokom ovog perioda, pretpostavlja se da bi redukcija predrasuda, prevencija diskriminacije, ali i razvijanje tolerancije prema drugim socijalnim grupama, pokazalo najbolje efekte u ovom razvojnem periodu (Mihić i sar., 2016), što upravo adolescentsku i dječju populaciju čini populacijom od interesa. Meta-analitički prikaz studija ukazuje upravo do su intervencije zasnovane na kontaktu veoma važne za podsticanje smanjenja predrasuda između srednjeg i kasnog djetinjstva, odnosno na osnovnoškolskom uzrastu, a naročito su značajne u kasnom djetinjstvu zbog fleksibilnosti u razvoju predrasuda – dakle, u tom periodu je veća mogućnost za pozitivne promjene (Raabe i Beelmann, 2011). S obzirom na činjenicu da se većina svakodnevnog života učenika i njihovih interakcija odvija u školama, škola se može smatrati prikladnim terenom za prenošenje, ali i za smanjenje predrasuda, odnosno korekciju društveno nepoželjnih oblika ponašanja i iskrivljenih, jednostranih percepcija (Ljujić, 2011). Obrazovni kontekst omogućava povoljnu sredinu za izgradnju tolerantnih stavova i prihvatanje različitosti kroz podučavanje, te podsticanje pozitivnih direktnih i parasocijalnih međuetničkih iskustava putem formalnih i neformalnih aktivnosti.

ZAKLJUČAK

Ranija istraživanja u regionu ukazuju da većinske etničke grupe imaju dominantno negativne stavove prema Romima (Đurović, 2002; Puhalo, 2003, prema Milošević i Radović, 2011; Šlezak i Šakaja, 2012). Posmatrajući razne teorijske pristupe, mnogobrojni su faktori koji doprinose razvijanju i održavanju etničkih predrasudnih stavova, a kao neki od njih se izdvajaju nedovoljno poznavanje vanjske grupe što vodi ka javljanju međugrupne anksioznosti (Pettigrew, 1998), potom uticaj primarne i sekundarne socijalizacije odnosno internalizacija stavova okoline – roditelja, vršnjačkih grupa, medija itd. (Maričić, 2009; Milosavljević, 2005), te uticaj socijalnih normi i konformizam postojećim stavovima u okviru vlastitih grupa, naročito vršnjačkih kada je u pitanju obrazovni kontekst (Aronson, Wilson i Akert, 2005; Ivandić, 2016). Važnu ulogu imaju i procesi socijalne kategorizacije i identifikacije (Tajfel, 1978, prema Brown, 2006; Tajfel i Turner, 1986, prema Turjačanin, 2011b), kao i socijalne nejednakosti, odnosno postojeća društvena hijerarhija koja produkuje etničke predrasude zasnovane na vrijednostima i statusu koji se pripisuje manjinskim grupama, a koje se dalje kod mladih manifestuju kao refleksija na postojeće stavove u njihovoj socijalnoj okolini (Milosavljević, 2005). Ono što olakšava razvoj predrasuda i diskriminacije prema Romima su upravo specifične karakteristike koje se vezuju za ovu grupu: česta prostorna segregacija, ukorijenjeni stereotipi usljed nedovoljnog poznavanja romske kulture i tradicije, marginalizovanost u mnogobrojnim aspektima, te boja kože, neobičan stil obla-

čenja, način zarađivanja, društveno nepoželjna ponašanja, kao i česti problemi sa higijenskom zapuštenošću (Turalija, 2005, prema Ivandić, 2016). Sve navedeno negativno se odražava na stepen obrazovanja i zaposlenosti, što dalje pospešuje siromaštvo romske populacije. Niska stopa pohađanja i završavanja škole romske djece, ograničava njihove mogućnosti za učestvovanje u socijalnom, političkom, ekonomskom životu, zbog čega mogu postati osjetljiviji na izrabljivanje, zlostavljanje, siromaštvo (Save the Children, 2001; prema UNICEF, 2013).

S obzirom na činjenicu da je u okviru obrazovnog sistema zabilježena izraženo niska osjetljivost kod učenika i zaposlenog osoblja prema diskriminaciji koju učestalo doživljavaju pripadnici manjinskih, ugroženih grupa, te da obrazovne institucije još uvijek imaju slabe, nezadovoljavajuće mehanizme za prevenciju diskriminacije i predrasuda, pravovremenu identifikaciju i eliminaciju ovih pojava (UNICEF, 2013) – potrebno je osmišljavati programe koji će omogućiti razvijanje socijalnih veza i ostvarivanje višeg nivoa adaptacije i socijalne integracije. Autor sugerije da bi obrazovni sistem trebalo da bude, u većoj mjeri, usmjeren na suzbijanje predrasuda, diskriminacije i sličnih pojava koje osjetljive grupe čine još osjetljivijim, kroz integrativnu primjenu kontaktne intervencije zasnovane na podsticanju pozitivnih direktnih i parasocijalnih međuetničkih odnosa u školskom kontekstu. Kada je škola etnički mješovita, odnosno kada postoje prilike za direktan kontakt učenika većinske grupe sa Romima, neophodno je usmjeravanje na kvalitet međuetničkog kontakta. Kako bi došlo do pozitivnog efekta, preporuka je da se podstiču preduslovi za optimalan kontakt (Allport, 1954, prema Brown, 2006), poput međugrupne saradnje kroz postizanje zajedničkog cilja u okviru formalne nastave, ali i kroz vannastavne, neformalne aktivnosti. U okviru ovakvih kooperativnih aktivnosti, važno je da različite grupe budu u situaciji pozitivne međuzavisnosti, bez podsticanja takmičenja – zajednički cilj koji je važan svakoj grupi se može dostići samo ako su sve grupe aktivno uključene. Jedna od tehnika koja se pokazala vrlo uspješnom u okviru školskog konteksta je Aronsonova tehnika slagalice, kojom se mogu primijeniti neophodni preduslovi za optimalan kontakt (Aronson i Patnoe, 1997, prema Pettigrew, 1998). Takođe je važno da sve grupe budu u jednakom statusu, da se naglašavaju norme koje promovišu prihvatanje različitosti, da se podstiče stvaranje neformalnih, personalizovanih međugrupnih iskustava, ali i kontakt koji je učestao. Nadalje, preporučuje se podsticanje nekih od značajnih posredničkih procesa koji olakšavaju pozitivan efekat kontakta na suzbijanje predrasuda – podsticanje empatije i zauzimanje tuđe perspektive tokom međugrupnih aktivnosti, percipiranje heterogenosti vanjske grupe itd. (Milošević Đorđević, 2015; Reich i Purbhoo, 1975, prema Pettigrew, 1998; Pettigrew i Tropp, 2008). Kada nedostaju mogućnosti za neposredan kontakt u školskoj sredini, a slika o određenim etničkim grupama zasićena je predrasudama i stereotipima kod učenika, kao djelotvorna kontaktna intervencija se preporučuje podsticanje pozitivnog parasocijalnog kontakta (Löw Stanić, 2014; Schiappa i sar., 2005; Šuman, 2019). Korištenjem različitih vrsta medija, učenici većinske grupe mogu da ostvare jed-

nostran, interpersonalni kontakt sa pripadnicima drugih etničkih grupa. Ovakva kontaktna intervencija može omogućiti izgradnju afektivnih veza sa osobom koja je medijski predstavljena, potom doprinijeti upoznavanju „vanjske“ grupe kroz sticanje znanja o toj grupi, što dalje umanjuje postojeću anksioznost. Nadalje, na osnovu dosadašnjih nalaza, preporuka je da se u okviru parasocijalne intervencije predstave lične karakteristike pripadnika određene grupe jer se time podstiče personalizovan indirektni kontakt, ali je važno i naglasiti odlike koje se tiču i grupne pripadnosti (Šuman, 2019; Zebrowitz i sar., 2008, prema Maričić i Mihalj, 2016). Takođe, kao bitan preduslov pozitivnog dejstva ove intervencije mnogi autori ističu i podsticanje interaktivne diskusije o prikazanim sadržajima (Hughes i sar., 2007; Singh i Yancey, 1974, prema Persson i Musher-Eizenman, 2003; Šuman, 2019). Pregledom teorijskih i empirijskih nalaza, kao i istaknutih preduslova i značajnih faktora tokom sprovođenja različitih intervencija zasnovanih na međuetničkom kontaktu, ovaj rad nudi uvide koji mogu da predstavljaju smjernice za kreiranje preventivno-interventnih programa redukcije etničkih predrasuda i svih efekata ove sveprisutne socio-psihološke pojave. Međutim, pitanja koja ostaju otvorena, a koja mogu da budu preporuke za buduća istraživanja, odnose se na vremensko trajanje intervencije s obzirom na to da dosadašnji nalazi ne daju jasne smjernice – koliko dugo je potrebno sprovoditi intervencije zasnovane na pozitivnom kontaktu kako bi se formirali dugotrajni stavovi, te kako bi se postigla generalizacija stavova. Takođe, bilo bi korisno ispitati kakve efekte na promjenu stavova ima istovremeno izlaganje i parasocijalnom i direktnom intergrupnom kontaktu. Na kraju, kao ograničenje ovog rada može se izdvojiti mali broj istraživanja koja su sprovedena u BiH i regionu, a koja su se kroz eksperimentalne ili kvazi-eksperimentalne studije bavila ispitivanjem efekata različitih perspektiva kontaktnih intervencija kada su u pitanju etničke predrasude, iako je romska grupa najveća manjinska grupa u BiH, ali i najmarginalizovanija u mnogim aspektima (Miladinović, 2008).

Reference:

- About, F. E., Tredoux, C., Tropp, L. R., Brown, C. S., Niens, U. i Noor, N. M. (2012). Interventions to reduce prejudice and enhance inclusion and respect for ethnic differences in early childhood: A systematic review. *Developmental Review*, 32, 307-336.
- About, F. E. i Sankar, J. (2007). Friendship and identity in a language-integrated school. *International Journal of Behavioral Development*, 31, 445-453.
- Aronson, E., Wilson, T. D. i Akert, R. M. (2005). *Socijalna psihologija*. (R. Franc, Ž. Kamenov i M. Šakić, prev.). Zagreb: Mate naklada.
- Biro, M., Novović, Z. i Tovilović, S. (2006). Kognitivno funkcionisanje edukativno zapuštene dece predškolskog uzrasta. *Psihologija*, 39, 183-206.
- Brown, R. (2006). *Grupni procesi - Dinamika unutar i između grupa*. (V. Čubela Adorić, prev.). 10450 Jastrebarsko: Naknada Slap.

- Centar za interaktivnu pedagogiju (2017). *Priručnik za rad sa porodicama iz ranjivih grupa*. Sarajevo: Save the Children International.
- Čekić Marković, J. (2016). *Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja Roma i Romkinja i preporuke za unapređenje mera*. Vlada Republike Srbije: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva.
- Ćirović, I., Jošić, S. i Žeželj, I. (2011). Primjena i validacija testa implicitnih asocijacija u mjerenju implicitnih predrasuda kod djece. *Suvremena psihologija*, 14, 171-182.
- Dušanić, S. i Trninić, I. (2009). *Položaj i problemi mladih Roma*. Banja Luka: PERPETUUM MOBILE – Centar za razvoj mladih i zajednice.
- Dušanić, S. (2010). *Analiza obrazovanja i zapošljavanja Roma u Tuzlanskom kantonu*. CARE INTERNATIONAL North-Western Balkans.
- Đurović, B. (2002). Social and ethnic distance towards Romanies in Serbia. *Philosophy, Sociology and Psychology*, 2, 667-681.
- Francuško, M., Mihić, V. i Kajon, J. (2005). Socijalna distanca i stereotipi o Romima kod dece novosadskih osnovnih škola. *Psihologija*, 39, 167-182.
- Horvat, M. (2016). *Stavovi prema Romima kod osnovnoškolske djece* [Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci]. E-thesis of the University of Rijeka. <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffri%3A568>
- Hrvatić, N. (2004). Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturalnih odnosa. *Migracijske i etničke teme*, 20, 367-385.
- Hrvatić, N. (2011). Interkulturalni kurikulum i obrazovanje na manjinskim jezicima. *Pedagoška istraživanja*, 8, 7-18.
- Hughes, J., Bigler, R. i Levy, S. (2007). Consequences of Learning About Historical Racism Among European American and African American Children. *Child Development*, 78, 1689-1705.
- Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2013). *Specijalni izvještaj o položaju Roma u Bosni i Hercegovini*. Preuzeto 16. januara 2018. sa: <https://www.osce.org/bs/bih/110497?download=true>
- Ivandić, L. (2016). *Povezanost roditeljskih i vršnjačkih normi sa stavovima srednjoškolaca prema Romima*. [Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu]. E-thesis of the University of Zagreb. <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/7386/1/livandic2016.pdf>
- Ivanović, J. (2015). Mogućnosti poboljšanja položaja Roma u odgoju i obrazovanju. U Mlinarević, V., Brust Nemet, M., Bushati, J. (ur). *Obrazovanje za interkulturalizam: Položaj Roma u odgoju i obrazovanju* (str. 63-76). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- Lasticova, B. i Findor, A. (2016). Developing Explicit Measures of Stereotypes and Anti-Roma Prejudice in Slovakia: Conceptual and Methodological Challenges. *Human Affairs*, 26, 233-252.
- Löw, A. (2009). *Ispitivanje izraženosti predrasude prema Romima u periodima različite zastupljenosti Roma u hrvatskim medijima*. Preuzeto 12. marta sa: <https://apps.unizg.hr/ректорова-награда/јавно/стари-радови/247/preuzmi>
- Löw Stanić, A. (2014). Predrasuda i prikazivanje Roma u medijima: može li jedna tele-

- vizijska emisija povećati međugrupnu toleranciju? *Društvena istraživanja: časopis sa opća društvena pitanja*, 23, 303-325.
- Ljujić, V. (2011). *Romaphobia among adolescents: the role of perceived threat, nationalism, and acculturation expectations*. Preuzeto 10. januara sa: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/18244>
- Maričić, J., Kamenov, Ž. i Horvat, K. (2012). Predrasude u dječjoj dobi: provjera dviju skala socijalne distance. *Društvena istraživanja: časopis sa opća društvena pitanja*, 1, 137-158.
- Maričić, J. i Mihalj, M. (2016). The role of contact and perceived attitudes of surroundings in children's acceptance of "different" peers. *Psihologija*, 49, 19-35.
- Maričić, J. (2009). Teorije i istraživanja predrasuda u dječjoj dobi. *Psihologijske teme*, 18, 137-157.
- Mihić, V. i Mihić, I. (2003). Poznajem, prihvatam, poštujem – istraživanje etničke distanca kod dece i njihovih roditelja. *Psihologija*, 36, 167-182.
- Mihić, V., Varga, S., Surla, L. i Karan, M. (2016). Pozitivnost etničkih stereotipa prema etničkim manjinama kod učenika osnovnih i srednjih škola u Vojvodini. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 41, 305-322.
- Miladinović, S. (2008). Etnička i socijalna distanca prema Romima. *Sociološki pregled*, 42, 417-437.
- Milosavljević, B. (2005). *Socijalna psihologija I (Uvod u socijalnu psihologiju)*. Banja Luka: Filozofski fakultet Banja Luka.
- Milošević, L. (2004). Serbs about others. U Đorđević, D. B., Todorović, D., Milošević, L. (ur.). *Romas and others – others and Roma; Social distance* (str. 101-119). "Ivan Hadjiyski" Institute for Social Values and Structures.
- Milošević, B. i Radović, O. (2011). Socijalna distanca i stereotipi o svojim i drugim nacijama kod srednoškolaca srpske nacionalnosti sa severa Kosova. U Maliković, D. (ur.). *Identitet i kriza identiteta* (str. 141-151). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini.
- Milošević Đorđević, J. (2015). The role of contact in reducing social distance of youth from the Balkans towards minority groups. *Primenjena psihologija*, 8, 415-432.
- Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine (2013). *Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH: socijalna uključenost*. Preuzeto 15. marta sa: http://www.bhas.ba/ankete/MICS4_BiH_romska_populacija_ZavršniIzvjestaj_2011-12.lok.pdf
- Nesdale, D., Maass, A., Durkin, K. i Griffiths, J. (2005). Group Norms, Threat, and Children's Racial Prejudice. *Child Development*, 76, 652-663.
- Nesdale, D. (1999). *Social identity and ethnic prejudice in children*. Preuzeto 25. januara sa: https://www.researchgate.net/publication/242074844_Social_identity_and_ethnic_prejudice_in_children
- Nesdale, D. (2004). Social identity processes and children's ethnic prejudice. U: M. Bennett i F. Sani (Ur), *The Development of Social Self* (str. 219-245). New York: Psychology Press.

- Nesdale, D. i Flessler, D. (2001). Social Identity and the Development of Children's Group Attitudes. *Child Development*, 72, 506-517.
- Nesdale, D. i Todd, P. (2000). Effect on contact on intercultural acceptance: a field study. *International Journal of Intercultural Relations*, 24, 341-360.
- Persson, A. i Musher-Eizenman, D. (2003). The impact of a prejudice-prevention television program on young children's ideas about race. *Early Childhood Research Quarterly*, 18, 530-546.
- Pettigrew, T. F. i Tropp, L. R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38, 922-934.
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annu. Rev. Psychol.*, 49, 65-85.
- Raabe, T. i Beelmann, A. (2011). Development of Ethnic, Racial, and National Prejudice in Childhood and Adolescence: A Multinational Meta-Analysis of Age Differences. *Child Development*, 82, 1715-1737.
- Rutland, A., Cameron, L., Milne, A. i McGeorge, P. (2005). Social Norms and Self-Presentation: Children's Implicit and Explicit Intergroup Attitudes. *Child Development*, 76, 451-466.
- Save the Children (2015). *Tematski prikaz sjeverozapadni Balkan*. Preuzeto 10. aprila sa: https://nwb.savethechildren.net/sites/nwb.savethechildren.net/files/library/nwb-spotlight_bhs.pdf
- Save the Children (2016). *Izveštaj o provedenom akcionom istraživanju: Diskriminacija REA populacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Save the Children.
- Schiappa, E., Gregg, P. B. i Hewes, D. E. (2005). The Parasocial Contact Hypothesis. *Communication Monographs*, 72, 92-115.
- Spears Brown, C. i Bigler R. S. (2002). Effects of minority status in the classroom on children's intergroup attitudes. *Experimental Child Psychology*, 83, 77-110.
- Stojković, I. (2015). Psihologija medija. *Communication and Media Journal*, 34, 129-136.
- Šlezak, H. i Šakaja, L. (2012). Prostorni aspekti socijalne distance prema Romima. *Hrvatski geografski glasnik*, 74, 91-109.
- Šuman, J. (2019). *Efekti parasocijalnog i direktnog međuetničkog kontakta na etničke stavove mladih prema Romima* [Master teza, Univerzitet u Banjoj Luci]. E-thesis of the University of Banja Luka. https://www.researchgate.net/publication/343611264_EFEKTI_PARASOCIJALNOG_I_DIREKTNOG_MEDUETNICKOG_KONTAKTA_NA_ETNICKE_STAVOVE_MLADIH_PREMA_ROMIMA_Suman
- Todorović, D. (2014). Kulturni identitet Roma. U Sokolovska, V. (ur.). *Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji* (str. 57-77). Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Tomašić Humer, J. i Čorkalo Biruški, D. (2015). Provjera temeljnih postavki razvojnoga modela subjektivne grupne dinamike na ad hoc grupama mladih. *Društvena istraživanja: časopis sa opća društvena pitanja*, 3, 367-386.
- Tomašić Humer, J. i Milić, M. (2017). Socijalna distanca prema vršnjacima različitih etničkih grupa – utjecaj percipiranih razrednih normi i ostvarenog kontakta. *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, 158, 69-83.

- Turjačanin V. (2005). *Nacionalni stavovi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet.
- Turjačanin, V. (2011). Oblici i izraženost etničkih identiteta u BiH. U Majstorović, D., . Turjačanin, V. (ur.). *U okrilju nacije: Etnički i državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini* (str. 192-220). Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.
- UNDP (2007). *Nacionalni izvještaj o humanom razvoju 2007*. Preuzeto 20. marta sa: http://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/library/nhdr/nhdr-2007.html
- UNICEF (2013). *Položaj romske djece i porodica u Bosni i Hercegovini*. Preuzeto 15. marta sa: https://www.unicef.org/bih/ba/roma_families-bh-final.pdf
- Visintin, E. P., Pereira, A., Green, E. G. T. i Miteva, P. (2017). How positive and negative contact relate to attitudes towards Roma: Comparing majority and high-status minorit perspectives. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 1-33.
- Visintin, E. P., Voci, A., Pagotto, L. i Hewstone, M. (2016). Direct, extended, and mass-mediated contact with immigrants in Italy: Their associations with emotions, prejudice, and humanity perception. *Journal of Applied Social Psychology*, 47, 175-194.
- Visintin, E. P. (2013). *Disentangling the role of different forms of contact: effects on intergroup emotions, prejudice and outgroup humanization*. Preuzeto 25. januara sa: <http://paduaresearch.cab.unipd.it/5798/>
- Walker, I. i Crogan, M. (1998). Academic Performance, Prejudice, and the Jigsaw Classroom: New Pieces to the Puzzle. *Journal of Community & Applied Social Psychology* 8, 381-393.
- Žeželj, I., Jakšić, I. M. i Jošić, S. (2014). How contact shapes implicit and explicit preferences: Attitudes toward Roma children in inclusive and non-inclusive environment. *Journal of Applied Social Psychology*, 45, 263-273.

ATTITUDES TOWARDS ROMA IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE REGION: FINDINGS AND PERSPECTIVES OF CONTACT INTERVENTION IN THE EDUCATIONAL CONTEXT

Jovana Šuman

Independent Researcher, Banja Luka

jovanasuman@hotmail.com

Resume: Previous research on interethnic tolerance in Bosnia and Herzegovina and the region indicates that majority ethnic groups have predominantly negative attitudes toward Roma. Research conducted on samples of primary and secondary school students also indicate that social distance is consistently most pronounced towards Roma, and “sitting in a school desk” with Roma students is usually the least acceptable relationship. Given that prejudices are often the result of insufficient knowledge of a particular group - the development of prejudices against Roma is facilitated by frequent spatial segregation that prevents the development of social connection and achieving a higher level of adaptation and social integration. Also, characteristic lifestyle and work, to some extent socially undesirable behaviors (begging, pickpocketing, human and child trafficking, etc.), minority status, skin color, different tradition – are some of the factors that contribute to the development and maintenance of stereotypes, prejudices, even discrimination (most often emotional and institutional). Ingrained prejudices and discrimination are often the cause of early school dropout, which is further manifested through low levels of education, unemployment, or exclusion from formal forms of work. These problems further lead to poverty, housing deprivation, hygienic and health neglect, premature pregnancies and marriages, etc. Given the presented factors that certainly affect the quality of intergroup relations - it is expected that negative effect of interethnic contact occurs more often in such environment. By including theoretical and empirical findings, efforts have been made to integrate strategies and recommendations that facilitate the development of positive, tolerant interethnic attitudes. When it comes to intervention based on direct interethnic contact in the educational multiethnic context, it is recommended to encourage intergroup cooperation during the achievement of common goals that are important for all groups, and also that groups should be in a situation of positive interdependence, without intergroup competition. Furthermore, the perception of equal status among groups, the encouragement of informal, personalized intergroup experiences, the emphasis of social norms that encourage the acceptance of diversity – are factors that are important, and in addition to quality, the frequency of contact is also important. Also, by stimulating certain mediation processes, such as empathy and taking someone else’s perspective, the perception of the heterogeneity of the external group - positive effect of contact on the suppression of social distance is facilitated. Therefore, when these preconditions are achieved in an educational environment, empirical findings indicate that this type of contact can be an effective tool in reduction of ethnic prejudice. Also, this article offers an overview of research that examined the effects of an intervention based on parasocial, media-mediated, contact, which indicate that the intervention of exposure to positive parasocial contact contributes to the reduction of social distance. Within this type of contact

intervention, some of the most important preconditions are related to the accentuation of personal characteristics of member of a particular group, but also to the emphasis characteristics related to group affiliation; encouraging interactive discussion about the presented media content is an additional factor that contributes to the positive effect of this type of intervention. The hypothesis of parasocial contact proves to be especially effective if members of the majority group have limited opportunities for interpersonal contacts with members of minority groups in educational environment.

Key words: *Roma, prejudiced attitudes, social distance, direct interethnic contact, parasocial contact, educational environment*